

“Graham Harman and Alfred North Whitehead: On Philosophy, Aesthetics and Art”

1

Abstract

The main aim of the article is to compare Alfred North Whitehead's speculative philosophy and Graham Harman's object-oriented ontology, and to consider Harman's claim that Whitehead can be described as an object-oriented philosopher. The text is divided into two parts. The first part introduces Whitehead's philosophical method of imaginative generalization, and shows how this method leads Whitehead to extend the meaning of the traditional philosophical terms behind their established use. In this method, metaphor is seen as an indispensable tool of philosophy. This extension of the terms and Whitehead's explanatory scheme is highly appreciated by Harman. Harman sees this extension as one of the rare examples of overcoming the so-called correlationism and relates it to his own model of object-oriented ontology. It is demonstrated that however similar these two philosophical schemes may seem, they differ radically in their main aim. While Whitehead looks for a scheme which could successfully interlink final and efficient causality, Harman is trying to develop a theory of objects based on a new version of formal causality. The second part of the article is devoted to the role of aesthetics and art theory in the schemes of both philosophers. In both cases, aesthetics is located at the base of the whole philosophical system. In Harman's case, the key aesthetic notion is allure, which is described as a way to overcome the crust of sensual objects and meet the hidden non-relational real object, while Whitehead supports the notion of beauty conceived as the process of harmonization of diverse data. The key problems of Harman's aesthetic theory are suggested, along with the possible aid of Whitehead's solution.

Klíčová slova

Graham Harman – Alfred North Whitehead – spekulativní realismus – estetika – umění

Key words

Graham Harman – Alfred North Whitehead – speculative realism – aesthetics – art

Autor působí na Katedře estetiky FF UK v Praze a na Ústavu věd o umění a kultuře FF JU v Českých Budějovicích. Studie vznikla v rámci grantového projektu „Proces a estetika: Explicitní a implikovaná estetika v procesuální filosofii Alfreda North Whiteheada“ (GAČR 16-13208S) řešeného na FF UK v Praze a FF JU v Českých Budějovicích.

Martin.Kaplicky@ff.cuni.cz; mkaplicky@ff.jcu.cz

Centrum pro studia procesu (The Center for Process Studies), které je v rámci procesuální filosofie velice vlivné, se ve svém vlastním popisu přímo vymezuje skrze rozvíjení Whiteheadova filosofického díla. Viz <http://www.ctr4process.org/about/who-are-we> (cit. 5. 7. 2016); heslo „Filosofie procesu“ od J. R. Hustwita v *Internetové encyklopedii filosofie* je z největší části věnováno popisu filosofie Alfreda North Whiteheada a jeho žáka Charlese Hartshorna, viz J. R. HUSTWIT, „Process Philosophy“, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/process/> (cit. 5. 7. 2016). Toto jednostranné chápání filosofie procesu jako rozvíjení odkazu Alfreda North Whiteheada a jeho (přímých nebo nepřímých) žáků je samozřejmě problematické, protože tento filosofický směr příliš zužuje na rozvíjení jediného filosofického systému. Jak tvrdí Nicholas Rescher: „[P]okud filosofie procesu existuje, nesmí se upínat k autorovi, ale k teorii. Tím, o co v posledku jde, je filosofická pozice žijící svým vlastním životem, oddělená od jednotlivých vysvětlení a autorů, kteří je činí.“ Nicholas RESCHER, *Process Philosophy. A Survey of Basic Issues*, Pittsburgh, PA: Pittsburgh University Press 2000, s. 3. I pro Reschera však samozřejmě Whiteheadovo filosofické dílo zůstává jedním z pilířů procesuální filosofie.

Graham HARMAN, „Brief SR/OOO Tutorial“, in: *Bells and Whistles. More Speculative Realism*, Winchester: Zero Books 2013, s. 6. Graham Harman poprvé použil výraz objektově orientovaná filosofie (*object-oriented philosophy*) v názvu stejnojmenné přednášky na Brunelově univerzitě v Londýně v roce 1999. Tento text byl později publikován ve výtvarném studiu *Směrem ke spekulativnímu realismu*, viz Graham HARMAN, „Object-Oriented Philosophy“, in: *Towards Speculative Realism. Essays and Lectures*, Winchester: Zero Books 2011, s. 93–104. Objektově orientovanou filosofii (nebo objektově orientovanou ontologii, jak je od roku 2009 nazývána) pak můžeme pokládat za jednu z variant filosofické pozice označované od roku 2007 jako spekulativní realismus. Spekulativní realismus spojuje řadu výrazně odlišných filosofických pojetí. Jejich společným rysem je kritika tzv. korelacionismu, postoje, který takto poprvé označil Quentin Meillassoux, a který zdůrazňuje, že pro popis jakéhokoliv předmětu musíme vzít vždy v úvahu médium, skrze které se nám ukazuje. Nikdy nemůžeme mluvit o předmětu jako takovém, ale pouze o jeho korelacích k něčemu jinému, myslí, jazyku atp. Jako kdyby byl předmět vždy předpokládán a jedním dechem byla zdůrazňována nemožnost jeho poznání. Spekulativní realisté se různými způsoby pokouší atakovat právě tento předpoklad. K vymezení korelacionismu srov. Quentin MEILLASSOUX, *After Finitude. An Essay on the Necessity of Contingency*, Londýn: Continuum 2008, s. 5–9. K počátkům spekulativního realismu srov. Graham HARMAN, *Quentin Meillassoux. Philosophy in the Making*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2011, s. 77–81; HARMAN, „Brief SR/OOO Tutorial“, s. 5–6; Steven SHAVIRO, „Počátky spekulativního realismu. Přehled“, in: Václav JANOŠČÍK (ed.), *Objekt*, Praha: Kvalitář 2015, s. 47–58.

GRAHAM HARMAN A ALFRED NORTH WHITEHEAD: O FILOSOFII, ESTETICE A UMĚNÍ MARTIN KAPLICKÝ

Filosofickému dílu Alfreda North Whiteheada je věnována systematická pozornost především v rámci tzv. filosofie procesu či procesuální filosofie (*process philosophy*). Tento filosofický proud se mnohdy profiluje jako přímé rozvíjení Whiteheadova filosofického odkazu.¹ Východiskem filosofie procesu je přesvědčení, že představa světa jako souboru izolovaných jednotlivých objektů, které mezi sebou mohou až sekundárně vstupovat do vzájemných vztahů, je problematická. Nerepektuje totiž procesy, které vlastní objekty podkládají a umožňují jim nejen přetrvávat v čase, ale také se v čase měnit. „Pro filosofa procesu má proces jak ontologicky, tak epistemologicky přednost před výsledkem.“² Whiteheadovo pojetí spekulativní filosofie je pak procesuálními filozofy interpretováno jako pokus o proniknutí za zdánlivě statické objekty, k procesům, které je podkládají. V posledním desetiletí se setkáváme se zvýšeným zájmem o Whiteheadovo dílo i z jiného spektra filosofického zkoumání, z hlediska tzv. objektově orientované filosofie (*object oriented philosophy*). Objektově orientovaná filosofie Grahama Harmana je vystavěna na předpokladu, že „individuální entity rozdílného rozsahu jsou základní látkou vesmíru.“³ Tyto základní individuální entity jsou od sebe primárně odděleny, a pouze následně mohou vstupovat do různých typů vztahů. Objektově orientovaná filosofie se proto

profiluje v přímém rozporu s filosofií procesu a odporuje základnímu východisku Whiteheadovy filosofie. Pro něj by naprosté oddělení aktuální entity od jakéhokoliv vztahu bylo nemyslitelné.⁴ Harman přesto považuje za jednoho z předchůdců své filosofické koncepce kromě Bruna Latoura také Whiteheada. „Můžete souhlasit spíše s Whiteheadem než se mnou, přesto stále můžete být objektivě orientovaným filosofem.“⁵ Cílem tohoto textu bude upozornit na to, čím je Whiteheadova filosofie zajímavá pro objektivě orientovanou filosofii Grahama Harmana. V první části se pokusím představit Whiteheadovo vymezení spekulativní filosofie a ukážu, že je to právě působení této metody, které přitahuje Harmanovu pozornost. Ve druhé části se budu věnovat tomu, jakou roli v obou koncepcích hraje estetika, a naznačím názory obou autorů na krásu a umění.

4

Alfred North WHITEHEAD, *Process and Reality. An Essay in Cosmology*, opravené vyd., New York: Free Press 1978, s. 28.

5

HARMAN, „Brief SR/OOO Tutorial“, s. 7.

1.

Spekulativní filosofie

Jedním z témat Whiteheadovy filosofie, které dle mého názoru zaujalo Harmana, je samotné vymezení jeho filosofické metody. Když Whitehead mluví v *Processu a realitě* o metafyzice, nazývá ji také spekulativní filosofií. Celá první kapitola této Whiteheadovy největší knihy je nazvána „Spekulativní filosofie“. Proč je zde kladen takový důraz na spekulativnost metafyzického systému?

Tento důraz pramení především z Whiteheadovy nedůvěry k dosavadním filosofickým metodám. Whitehead explicitně kritizuje striktně empiristický přístup baconovského typu a deduktivní systém postupující na základě vyvozování složitějších tvrzení ze skupiny vybraných axiomů. Hlavním problémem empirismu jako metody pro metafyzické zkoumání je podle Whiteheada jeho přílišná důvěra v naše

kognitivní schopnosti. Pokud se snažíme formulovat základní metafyzické principy, nevystačíme si pouze s pozorováním a jeho klasifikací. Nikdy si totiž nebudeme moci být jisti tím, že naše hledisko, ze kterého svět popisujeme, je tím správným a jediným. Naše vlastní zkušenost je samozřejmě vždy základem jakékoliv úvahy, to ovšem neznamená, že rozlišené skutečnosti můžeme považovat za základní jednotky, ze kterých se skutečnost skládá. Z rámce světa, jehož jsme sami součástí a jehož fungování se snažíme pochopit, nemůžeme jednoduše vystoupit a nezařadit ho popisovat. Východiskem metafyzického zkoumání tedy vždy bude bezprostřední a útržkovitá zkušenost uvnitř tohoto světa, kterou je třeba imaginativně upravit tak, abychom skrze ni mohli popsat zkušenosti, které jsme sice nezažili, ale zažít bychom je principiálně mohli:

Nezbývá než závěrečné zamyšlení nad tím, jak mělké, drobné a nedokonalé jsou naše pokusy prozkoumat hlubiny v povaze věcí. V rámci filosofické diskuse je sebemenší náznak dogmatické jistoty, co se týče finality našich tvrzení, projevem hlouposti.**6**

Stejně tak problematická je však podle Whiteheada i deduktivní axiomatická metoda. Axiomatická metoda spočívá v lokalizaci určitého (omezeného) počtu základních tvrzení (axiomů), z nichž se pak postupně odvozují na základě logických principů stále komplexnější tvrzení (teorémy). Nezbývá jí než předpokládat, že její obecné axiomy jsou již předem potvrzené, jasné a zřetelné. „Přesné vyjádření finálních generalit je však cílem rozpravy, nikoliv jejím začátkem.“**7** Situaci metafyzického zkoumání proto Whitehead popisuje následujícím způsobem:

Metafyzika není ničím jiným než deskripcí obecností, které se týkají všech detailů praxe. Žádný metafyzický systém nemůže doufat, že v tomto pragmatickém testu úplně uspěje. Přínejlepším bude takový systém aproximací obecným pravdám, které hledáme. Především zde nejsou žádné přesně určené axiomatické jistoty, od kterých bychom měli začít. Není zde dokonce ani jazyk, ve kterém bychom je mohli formulovat. Jediný možný postup je začít od verbálních vyjádření, která jsou, pokud jsou přijata sama o sobě s nynějším významem jejich slov, špatně definovaná a víceznačná. [...] [K]aždý jazyk je však eliptický a pochopení významu v jeho vztahu k bezprostřední zkušenosti vyžaduje imaginativní skok. Pozice filosofie ve vývoji kultury nemůže být pochopena, pokud si neuvědomíme, že žádný slovní výrok není adekvátním vyjádřením propozice [*proposition*].**8**

Ibid., s. 13. Propozicí Whitehead míní prvek zkušenosti, skrze který může daný subjekt určitým způsobem interpretovat skutečnosti světa, ve kterém se nachází: „Propozice je pojetí skutečnosti, domněnka, hypotéza, předpoklad o věcech.“ Alfred North WHITEHEAD, *Adventures of Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press 1947, s. 312.

Pokud metafyzický systém nemůžeme konstruovat z různých typů daností (smyslová zkušenost, logické principy, jazykový systém), je třeba vyjít z určité omezené oblasti zkušenosti (například z oblasti fyzikálních, psychologických, etických, estetických nebo lingvistických zkoumání) a pokusit se v ní nalézt její ústřední princip vyjádřitelný určitými základními pojmy v určitých vztazích. V druhém kroku se pak skrze imaginativní rozvinutí tohoto pojmového systému snažíme o upravení původních pojmů takovým způsobem, aby byly použitelné i na jiné oblasti zkušenosti. Ve třetím kroku pak testujeme, zda je takto rozšířené schéma schopné různé typy zkušeností opravdu adekvátně popsat. Pokud se systém ukáže jako aplikovatelný i na nové oblasti, můžeme ho dále rozvíjet směrem ke stále vzdálenějším oblastem zkušenosti i směrem k preciznějšímu popisu detailů, což bude

---

Alfred North WHITEHEAD, „Remarks“, *Philosophical Review*, roč. 46, 1937, č. 2, s. 185.

Ibid.

Alfred North WHITEHEAD, *Function of Reason*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1929.

Ibid., s. 21. Srov. Alfred North WHITEHEAD, „Funkce rozumu“, *Teorie vědy*, roč. 32, 2010, č. 2, s. 156. S českým překladem Michala Andrlého se v detailech rozcházejí, proto jsem citoval podle originálu.

obnášet opětovné zapojení všech tří výše popsaných kroků. Pro tuto filosofickou metodu je tedy nevyhnutelné metaforické používání jazyka – vztažení pojmového schématu mimo rámec zkušenosti, ve kterém původně vzniklo. Termíny se zavedenými významy se musí rozšířit tak, aby dokázaly vyjádřit skutečnosti, které se ukázaly během metody deskriptivní imaginace. Tato metaforická povaha spekulativní filosofie bude, jak za chvíli uvidíme, velice důležitá i pro Harmana. Každé filosofické zkoumání podle Whiteheada musí vyjít z určité oblasti zkušenosti a „[t]oto zkoumání si rovněž udržuje zabarvení tohoto východiska“.⁹ Whitehead sám tvrdí, že za nejplodnější filosofické východisko pokládá estetiku.¹⁰ Podle jeho vlastních slov by proto jeho metafyzika měla uchovávat estetické zabarvení. Následně uvidíme, že i v tomto momentu Harmanova filosofie souzní s tou Whiteheadovou. I pro Harmana leží estetika v základu ontologie.

Postup rozšiřování pojmů, se kterými Whitehead pracuje, je nejzřetelněji vyjádřen v knize *Funkce rozumu*, která stejně jako jeho nejrozsáhlejší filosofické dílo *Proces a realita* vyšla v roce 1929.¹¹ Tato kniha je věnována vymezení a povaze rozumu. V první kapitole Whitehead předkládá šest odlišných definic rozumu směrem ke stále větší obecnosti a dostává se do takové pozice, kdy rozum už nechápe pouze jako jednu z lidských vědomých mohutností, ale jako obecný metafyzický princip. Funkce rozumu je nejdříve chápána jako usměrňování naší (tedy lidské) aktivity vůči prostředí, později jako faktor, který řídí naše imaginativní cíle, a ještě později následujícím způsobem: „Touto funkcí je konstituovat, zdůrazňovat a kritizovat účelové příčiny [*final causes*] a sílu cílů, které k nim směřují.“¹² Na tomto postupu je zajímavé, že jednak probíhá směrem k zobecňování a (odlidšťování) pojmu rozumu, současně mají všechny uvedené definice společné to, že rozum uchopují jako sílu vážící se na produkci ještě nerealizovaných

možností, na produkci nového záměru. Whitehead ukazuje, že lidská zkušenost je silně ovládána účelovou příčinností, bez níž bychom nemohli smysluplně mluvit o taktice určitého jednání, přání, slibu nebo očekávání. Proto odmítá možnost vysvětlení lidského organismu a jeho chování pouze z hlediska působící příčiny, na základě fyzikálních zákonů. Takové vysvětlení by nedokázalo postihnout možný vývoj organismu ve smyslu generování nového cíle. Pokud však můžeme o vývoji mluvit i v případě neživých objektů, nebo dokonce kosmu, neměli bychom podle Whiteheada účelovou příčinu vylučovat ani u anorganických objektů. Pro metafyzický výklad proto bude nutné najít takový pojmový systém, který dokáže úspěšně propojit jak působící, tak účelovou příčinu. Whiteheadovými vlastními slovy:

Hledáme takový výklad metafyzické povahy věcí, kdy vše, co je určitélné prostřednictvím působící příčinnosti, je skrze ni určené, a vše, co je určitélné prostřednictvím účelové příčinnosti, je určené skrze ni. Tyto dvě sféry působnosti by měly být vzájemně propojeny a měly by se vzájemně vyžadovat. Ani jedna ze sfér však nemůže libovolně omezovat oblast působení té druhé.**13**

Z hlediska propojení působící a účelové příčiny lze dle mého názoru nahlédnout celý Whiteheadův filosofický systém. Základním stavebním kamenem Whiteheadovy filosofie je aktuální událost (*actual occasion*), nazývaná též aktuální entitou (*actual entity*).**14** Skrze analýzu aktuálních entit pak můžeme podle Whiteheada analyzovat jakýkoliv prvek našeho světa, ať už je to fyzikální objekt, jako je elektron, přetrvávající předmět, jako je židle, nebo lidský organismus. Všechny vyjmenované objekty jsou podle Whiteheada popsateľné jako specifická propojení

WHITEHEAD, „Funkce rozumu“, s. 157. Harman, pokud vím, ke knize *Funkce rozumu* neodkazuje. Pokud by tak učinil, našel by zde velice názorný příklad překonávání korelacionismu.

Ve chvíli, kdy Whitehead používá pojem aktuální entita, zdůrazňuje její rys základní ontologické jednotky svého systému. Používá-li naopak pojem aktuální událost, zdůrazňuje její povahu nastávání (*becoming*), tedy její procesualitu.

Ve Whiteheadově systému je tato originativní aktivita umožněna vtahováním věčných objektů (*eternal objects*), tedy jakéhosi pojmového schématu, jehož propojení s prehenzemi již konstituovaných aktuálních entit slouží především jako výzva k vytvoření nového typu syntézy. Každá aktuální událost má dva póly: fyzický, který je konstituován prehenzemi již ustavených aktuálních entit, a mentální, který je konstituován prehenzemi věčných objektů. Pokud Whitehead mluví o zakoušení (*feeling*), je subjektem tohoto zakoušení vždy nastávající, ustávající se aktuální událost. Procesu nastávání aktuální události pak dominuje účelová příčinnost. Objektem tohoto zakoušení jsou již dříve ustavené aktuální události, které vůči ustávající se události vykazují působící příčinnost. V pojmu zakoušení můžeme opět nahlédnout imaginativní rozšíření již ustavených pojmů. Zakoušení je pro Whiteheada metafyzickým principem. V jeho systému totiž zakouší jakákoliv aktuální událost, ať už mluvíme o člověku, nebo o neživých předmětech.

WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 29.

aktuálních událostí. I tento whiteheadovský motiv bude silně oceňovat Harman. Bude ho chápat jako odmítnutí antropocentrické pozice člověka ve filosofii.

Aktuální událost je tedy nejnižší možná ontologicky úplná jednotka Whiteheadova systému, a ostatní jeho kategorie buď popisují organizaci více aktuálních událostí do jednotného celku (*nexus*, společnost), nebo jsou složkami procesu odvíjejícího se v rámci aktuální události (prehenze, subjektivní formy, kontrasty, věčné objekty). Vlastní proces aktuální události bychom pak mohli popsat jako proces sebe-ustavování, který spočívá jednak v zakoušení, prehenzích (*prehensions*) již ustavených aktuálních entit, jednak ve vlastní originativní aktivitě, která jednotlivé prehenze vtahované do nové aktuální události pořádá novým způsobem, a tak způsobuje, že se ve svém ustavení od ostatních aktuálních událostí liší.¹⁵ Po svém ustavení se pak zařazuje mezi již ustavené události (stává se reálnou), a vyvolává tak pozadí pro nastávání události nové. Whiteheadovými vlastními slovy:

Aktuální entity neustále subjektivně „zanikají“ [*perish*], jsou však objektivně nesmrtelné. Aktualita ve svém zanikání získává objektivitu, ztrácí ale subjektivní bezprostřednost. Ztrácí svou účelovou příčinnost, která je jejím vnitřním principem neklidu [*unrest*], a získává svou působící příčinnost, díky níž je základem závaznosti, která charakterizuje kreativitu.¹⁶

Vlastní originativní aktivita nastávání (*becoming*) aktuální události je tedy účelovou příčinností, její aktivitě dominuje utváření jejího vlastního (subjektivního) cíle. Ve chvíli, kdy bylo její ustavení dokončeno, subjektivně zaniká, ale získává působící příčinnost, a jako prehendované datum působí na nově vznikající

událost. Událost, která nastala, se už sama o sobě měnit nemůže, může ale působit na nově nastávající události. Je důležité podotknout, že aktuální entita je ve Whiteheadově systému něco, co nemůžeme smyslově vnímat, vnímat můžeme až celky vyšších stupňů (nexy, společnosti), vědomé vnímání je navíc doménou pouze vyšších druhů organismů a objevuje se až u aktuálních událostí, jejichž originativní složka dosahuje vysoké komplexnosti. Harman v této souvislosti souhlasí s tím, že základními jednotkami filosofického systému jsou aktuální entity (ve své teorii je pak nazývá objekty). Nesouhlasí však s tím, že jsou tyto jednotky zapojeny do neustále se obnovujících, pozměňujících a tvořících vztahů.¹⁷ Předpokládá jejich principiální oddělenost. Tímto krokem se již zcela rozchází s Whiteheadovou filosofií, protože to, co z ní po tomto odtržení zůstane, již nemá nic společného s aktuálními entitami. Ztrácí se jedinečné propojení účelové a působící příčiny, což je myšlenka, na které je Whiteheadův pojem aktuální události vystavěn.

V předchozím výkladu jsme viděli, jak se Whitehead skrže svou metodu imaginativní generalizace dostal k popisu aktuální události, která je aplikovatelná jak na neživé objekty, tak na živé organismy, které jsou schopny vědomého vnímání.¹⁸ Právě tento moment Whiteheadovy filosofie Harman podle všeho oceňuje nejvíce.¹⁹ Harman Whiteheadovu filosofii často využívá v polemikách s jinými filosofickými koncepcemi. Nejčastěji, když se vymezuje proti tzv. filosofii přístupnosti (*Philosophy of Access*). Odkazuje k němu ale i v polemice s dalším spekulativním realistou, Quentinem Meillassouxem.

Filosofie přístupnosti je vlastně jen Harmanovo označení pro pojem korelacionismus, který zavedl Meillassoux. Tento druh filosofie, který Harman spojuje s Kantovým kopernikánským obratem, nám zapovídá mluvit o realitě mimo naše vnímání

17

Srov. například Graham HARMAN, *Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things*, Chicago: Open Court 2005, s. 82–83; Graham HARMAN, „Response to Shaviro“, in: Levi BRIANT – Nick SRNICEK – Graham HARMAN (eds.), *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism*, Melbourne: re.press 2011, s. 293–295; HARMAN, „Brief SR/OOO Tutorial“, s. 6–7.

18

Lišit se budou pouze v tom, jak mají rozvinutý mentální pól. Tedy jak výrazných změn od předchozích aktuálních událostí mohou dosahovat.

19

Sám Harman uvádí, že se Whiteheadovým dílem začal intenzivněji zabývat v roce 1997, pod jeho vlivem začal upravovat svou interpretaci Heideggera a tímto propojením se mu začal rýsovat jeho vlastní filosofický systém. Graham HARMAN, „The Theory of Object in Heidegger and Whitehead“, in: *Towards Speculative Realism*, s. 22.

WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 8. Tímto vyjádřením Whitehead samozřejmě myslí úspěch ve vysvětlení různorodých oblastí zkušenosti, nikoliv úspěch ve smyslu veřejného uznání.

Graham HARMAN, *The Quadruple Object*, Winchester: Zero Books 2010, s. 64.

či myšlení. Ta je nám údajně principiálně nedostupná, protože jakmile o ní začneme přemýšlet, stává se předmětem našeho myšlení, a neexistuje tedy mimo něj. Harman se snaží tento argument prolomit bez toho, aby se vrátil k naivnímu realismu, který předpokládá, že mluví o věcech tak, jak ve skutečnosti jsou. Právě v tomto momentu se často obrací k Whiteheadovi a jeho tvrzení, že „ověření racionalistického schématu by mělo být hledáno v jeho všeobecném úspěchu, a nikoli v obzvláštní jistotě či počáteční jasnosti jeho prvních principů“. **20** Ve Whiteheadově pozici tedy Harman hledá oporu proti filosofii přístupnosti (korelacionismu):

Pokud ji posuzujeme na základě Whiteheadova měřítka, vypadá to, že filosofie přístupnosti postupuje špatným směrem. Její prestiž je založena na předpokládané jistotě a jasnosti jejího principu, že „pokud myslíme o věcech o sobě [*noumena*], proměňujeme je tím na fenomény [*phenomena*], a proto se filosofie může zabývat jen fenomenálním“. Tím redukuje všechny vztahy mezi neživými předměty na podmínky toho, jak tyto vztahy pojmají lidé. Vzhledem k tomu, že filosofie je zatížena poznáním celku reality, redukuje filosofie přístupnosti realitu na drobnou část, která je přímo přístupná lidem. **21**

Problém filosofie přístupnosti podle Harmana spočívá v tom, že je adekvátní pouze jedné oblasti zkoumání, a to vědomé lidské zkušenosti. Ostatní jsou popisované jen v závislosti na ní. Jako by tedy vycházela z daností, které pokládá za samozřejmé, a nepostupovala prostřednictvím imaginativní generalizace ve Whiteheadově smyslu. Pokud však vědecká zkoumání překračují tuto omezenou oblast a předkládají nám

příběhy o vzniku a vývoji vesmíru, zemské atmosféry i jejího reliéfu, proč by měla zůstat filosofie pouze u daností platných v určité oblasti? Whiteheadovo pojetí imaginativní generalizace je pak způsobem, jak tuto hranici překročit.

Whiteheadova filosofie je však Harmanovi užitečná i ve chvíli, kdy se snaží konkretizovat způsob, jak filosofii přístupnosti překonat. Polemizuje zde především s Quentinem Meillassouxem, jenž se korelacionismus snaží překonat rehabilitací tzv. primárních kvalit, které definuje na základě matematizovaných formulací. Harman poukazuje na to, že Meillassouxova úvaha vyplývá z přesvědčení, že k tomu, jak věci jsou, se můžeme přiblížit pouze na základě přísně deduktivních úvah vycházejících z matematizovatelných údajů. Harman v místech, kde tuto pozici kritizuje, často cituje z Whiteheadových textů a zdůrazňuje jeho výhrady vůči aplikaci axiomatické metody v metafyzických zkoumáních. Poté, co přímo cituje Whiteheadovy námitky vůči deduktivní axiomatické metodě, Harman uvádí:

Cituji tato slova z Whiteheada, oceňovaného matematika a jednoho z největších filosofů minulého století, abych vyjádřil znepokojení nad Meillassouxovým absolutním oddělením jasné racionality na jedné straně a rétorického šera na straně druhé. Jak pro mě, tak pro Whiteheada je jakýkoliv filosofický argument vždy zjednodušením nejen světa jako celku, ale i toho, o čem sám pojednává. Rétorika není záludným uměním neracionálního přesvědčování, ale nejlepším nástrojem, jímž disponujeme pro vyjádření nevyslovených předpokladů, které leží za povrchem každého výroku. Analytické pohrdání rétorikou a metaforou nesmíme následovat. A to nejen kvůli tomu, že tento postoj vede k nudným

---

Graham HARMAN, „Object-Oriented Philosophy“, in: *Prince of Networks. Bruno Latour and Philosophy*, Melbourne: re.press 2009, s. 169.

Alfred North WHITEHEAD, *Modes of Thought*, Cambridge: Cambridge University Press 1938, s. 160.

HARMAN, *Quadruple Object*, s. 46; *idem.*, *Prince of Networks*, s. 186.

HARMAN, „Response to Shaviro“, s. 291–292.

HARMAN, *Quadruple Object*, 47.

výsledkům, ale kvůli tomu, že je filosoficky nesprávný.**22**

Harman tedy velmi oceňuje Whiteheadovy úvahy o metodě spekulativní filosofie a jeho důraz na nezbytnost metaforického rozšiřování významu pojmů. Pokud by citoval i z Whiteheadových pozdějších knih, pravděpodobně by souhlasil s jeho tvrzením z *Modů myšlení*, že „filosofie je analogická s imaginativním uměním. Navrhuje významy za hranicemi pouhých výroků.“**23** Oceňuje rovněž jeho pojetí aktuální události v tom aspektu, že je pokusem o popsání aktivit příslušných jak neživým entitám, tak živým organismům.**24** Souhlasí také s tvrzením, že základní ontologickou jednotkou jsou aktuální entity, i když je chápe zcela odlišně než Whitehead. S čím však rozhodně nesouhlasí, je Whiteheadův důraz na procesy vytvářející vztahy mezi aktuálními entitami.**25**

Harman místo toho prosazuje filosofii, která vychází z předpokladu existence reálných objektů (*real objects*), které jsou ve své vlastní existenci uzavřeny vůči všem ostatním reálným objektům. Tyto objekty jsou charakterizovány reálnými kvalitami (*real qualities*), které konstituují jejich podstatu. Takové předměty jsou samy o sobě uzavřené a nevstupují do žádných vztahů. Pokud se jistý reálný předmět snaží uchopit jiný, začíná jej vtahovat do určitých vztahů. Tento předmět mu tedy nikdy není dán plně, ale pouze skrze některé ze svých kvalit, které je první předmět schopen zakoušet (smyslové kvality – *sensuous qualities*), ty se však neukazují samy o sobě, ale vždy v určitém sjednocení, uspořádání (smyslový objekt – *sensuous object*). Vlastní reálný objekt v každé relaci ustupuje (*withdraw*) do pozadí. „Jediný způsob, jak pravdivě vykreslit objekty, je považovat jejich realitu za osvobozenou od všech vztahů [...]“**26**

Výše zmíněná čtveřice pojmů – reálné objekty, reálné vlastnosti, smyslové objekty a smyslové vlastnosti – tvoří základ Harmanovy filosofie. Harman v ní vlastně rozvádí různé typy vztahů, které mezi těmito základními stavebními kameny jeho filosofie nastávají. Důležitým typem vztahu je ovšem také jeho absence, skrze kterou je definován právě reálný objekt vzhledem k jiným reálným objektům. Celý pojmový systém Harmanovy filosofie je v posledku konkretizováním „relací přístupnosti“ (nebo nepřístupnosti) a napětí mezi uvedenými objekty a jejich kvalitami. V rámci jeho výkladu se také klíčovým pojmům dostává výrazného rozšíření. Vztah reálného a smyslového objektu se netýká pouze vědomého intencionálního vztahu, ale i vztahu jakýchkoliv neživých objektů. Pojem „objekt“ pak pro Harmana neoznačuje pouze pevná tělesa, „ale i univerzity, armády, přání, čísla, kosočtverce, řeky a měsíce. Vše, co existuje, může být nazýváno objektem“.²⁷ I Harmanova filosofie je tedy založena na imaginativním rozšíření pojmů, které zdůrazňuje Whitehead. Harman navíc považuje metaforu, stejně jako Whitehead, za nezbytný nástroj filosofie. Podle Harmana je to však z toho důvodu, že narušuje vztahovou povahu smyslového objektu a umožňuje uchopit skrývající se reálný objekt. Harman explicitně tvrdí: Ukázalo se, že k objektům se můžeme nejvíce přiblížit skrze *metaforu*.²⁸

Harmanův kategoriální systém je svůdný a provokativní, láká nejen k podrobnějšímu představení, ale také ke kritice. Tomu se však na tomto místě věnovat nebudu.²⁹ Chtěl jsem především upozornit na to, jak Harman využívá Whiteheadovu filosofii, kterou, jak sám mnohokrát opakuje, hluboce oceňuje. O Whiteheadově vlastní filosofii ve skutečnosti mluví velmi málo. Zdá se, že to, co oceňuje, je především postup Whiteheadovy imaginativní generalizace. I když je tato metoda velice zajímavá, je to pouze

27

Graham HARMAN, „A Larger Sense of Beauty“, *Dialogica Fantastica*, 1. února 2011, <https://dialogicafantastica.wordpress.com/2011/02/01/a-larger-sense-of-beauty/> (cit. 14. 7. 2016).

28

HARMAN, *Guerrilla Metaphysics*, s. 98.

29

Problematicky je podle mého názoru právě základní Harmanův předpoklad „nevztahového“ charakteru reálných objektů. Jakou evidenci o povaze těchto objektů můžeme uvést, aniž bychom je nevztáhli k jiným entitám? Harman uvádí jako přístupovou cestu metaforu. Není však podstatou metafory právě nacházení nových typů vztahů?

metoda konstrukce. Whiteheadova vlastní filosofie leží jinde a s Harmanovým pojetím se neshoduje. I když se oba vymezují proti fyzikalistické redukci reality, jejich výkladová strategie jde výrazně jiným směrem. Whiteheadovský popis aktuální události je pokusem o propojení působící (*causa efficiens*) a účelové (*causa finalis*) příčinnosti. Harmanův popis čtverných objektů (*quadruple objects*), tedy struktury objektu složené z reálného objektu, reálných vlastností, smyslového objektu a smyslových vlastností, je především pokusem o popis toho, jak je vlastní povaha objektů uspořádána, zdůrazněna je tedy formální příčinnost (*causa formalis*). Jednou z důležitých tezí jeho metafyziky je přesvědčení, že „fyzická působící příčinnost je pouze speciálním případem metafyzické formální příčinnosti“.³⁰ Zdá se tedy, v protikladu k citátu v úvodní části tohoto textu, že pokud souhlasíme s Whiteheadem, jen stěží můžeme být objektivě orientovanými filozofy.

2.

Estetika a umění

V první části jsem se pokusil představit základní orientaci Harmanovy a Whiteheadovy filosofické koncepce. Ukázal jsem též, že pro zmíněné filozofy je metafora nezbytným prostředkem filosofické metody. Již zde bychom mohli najít určité, i když spíše povrchní propojení jejich filosofí s estetikou a teorií umění. Jejich vztah k estetice a umění je ale hlubší. Oba dokonce tvrdí, že estetika stojí v samém základu jejich metafyzických teorií. V následujícím oddílu se pokusím jejich úvahy o estetickém působení a umění představit.

Když se vrátíme k základnímu rozvrhu Harmanova systému, okamžitě nalezneme problém. Harman vychází z předpokladu, že určitý reálný individuální předmět se nikdy nemůže setkat s jiným reálným

předmětem, ale vždy pouze se smyslovým předmětem, který je „zkarikovaným obrazem“ předmětu reálného.³¹ Reálný předmět se při kontaktu s jiným reálným předmětem vždy stahuje do pozadí. Můžeme se tedy ptát, zda Harmanův systém připouští nějaké možné ovlivnění reálných objektů, nějaký možný kontakt. Hledáme tedy způsob, jak se určitý reálný objekt může skrze oblast smyslového dostat k oblasti reálného. Pokud by Harman žádný takový kontakt neumožnil, bylo by celé postulování reálných objektů s jejich kvalitami přebytečné a Harman by se mohl vrátit ke zkoumání smyslových objektů a opustit jím proklamovaný čtverný objekt (*quadruple object*). Proto je z hlediska konzistence jeho systému nesmírně důležité udržet kontakt mezi sférou reálného a sférou smyslového. Klíčové propojení, které Harman uvádí, je popsáno skrze pojem vábení (*allure*), osvětlený především ve spojitosti s působením metafor, krásy a uměleckých děl. Harman zkušenost vábení popisuje následujícím způsobem:

[P]otřebujeme zkušenost, v rámci které je smyslový objekt oddělen od své propojené, sjednocené kvality, protože díky tomu se poprvé ukáže reálný objekt spočívající pod povrchem jednotné kvality. Pokud básník napíše „mé srdce je hutní pec“, smyslový objekt, který známe jako srdce, zachycuje vágně definované kvality hutní pece a postupně je vtahuje do svého oběhu. Díky tomu, že je nemožné, aby srdce jednoduše splynulo s rysy hutní pece, [...] je dosaženo aluze přízračného objektu-srdce, ležícího pod důvěrně známým smyslovým srdcem, se kterým se setkáváme každý den.³²

Harman rozlišuje různé druhy vábení, kromě metafory přímo uvádí komično, krásu, tragično, ale například i zkušenost sledování rytmických pohybů

31

HARMAN, *Quadruple Object*, s. 47.

32

Graham HARMAN, „Vicarious Causation“, *Collapse*, 2007, č. 2, s. 216.

Srov. Jan MUKAŘOVSKÝ, „Význam estetiky“, in: *Studie I*, Brno: Host 2000, s. 63–74; Edward BULLOUGH, „Psychická distance jako faktor v umění a estetický princip“, *Estetika*, roč. 23, 1995, č. 1, s. 10–29.

HARMAN, *Vicarious Causation*, s. 220.

Ibid., s. 221.

K Whiteheadovi a k jeho pojetí filosofie založené na estetice již na tomto místě neodkazuje.

stroje. Současně tvrdí, že je toto vábení typické pro veškeré umění. Slovníkem estetiky Jana Mukařovského bychom mohli říci, že Harman zde popisuje vytržení z praktického postoje, slovníkem Edwarda Bullougha, že popisuje nástup psychické distance.³³ Pro oba tyto autory by nástup estetické zkušenosti znamenal, že daný předmět začínáme zakoušet jinak, vsazujeme ho do nových kontextů, a tím odsunujeme to, co pro nás daný objekt běžně znamená. Harman by jistě přijal toto odsunutí praktického významu věcí, jeho odsunutím však podle jeho názoru nevytváříme nové významy daného objektu, nevsazujeme ho do nových souvislostí, ale naopak tím dosahujeme možnosti poukázat na reálný objekt, který se skrývá za veškerými relacemi, v nichž ukazuje pouze svou „zkarikovanou“ smyslovou tvář. To je podle Harmana základ estetického působení a označuje ho za „jediný způsob, jak se dotknout reálného objektu bez toho, aniž bychom se ho dotkli“.³⁴ Proto je pojem vábení klíčovým motivem celého jeho filosofického systému a musí se týkat nejen kontaktu vědomých organismů s neživými entitami, ale i jakéhokoliv kontaktu mezi reálnými objekty. Ten v jeho pojetí může být pouze nepřímý. To pro Harmana znamená, že „estetika se stává první filosofií“.³⁵

Harman tvrdí, že v rámci jeho nové filosofie estetika přestává být okrajovou disciplínou, ale dostává se do samého centra ontologie.³⁶ Estetika se tedy v jeho pojetí zakládá na vábení, které je definováno jako narušení vztahu mezi smyslovým objektem a jeho kvalitami, čímž je umožněno nahlédnutí nesamozřejmosti jejich propojení. Díky tomuto narušení se pak podle Harmana ukazuje vlastní reálný objekt, který je běžně zakrýván různými typy vztahů. V knize *Guerillová metafyzika* z roku 2005 Harman přímo tvrdí, že toto téma a jeho objekty „představují nevyčerpatelné pole zkoumání, které si ponechám pro nějakou budoucí knihu o estetice, ve které se pokusím

proniknout pod jejich povrch“.³⁷ Do této doby však Harman žádnou takovou knihu nenapsal, a pokud se chceme dozvědět více o jeho estetice a teorii umění, musíme si prozatím vystačit s několika kratšími články a odkazy roztroušenými v jeho metafyzických knihách.

Vábení jako estetický a umělecký princip vlastně sestává jednak z tvrzení o vytržení z běžného způsobu zakoušení objektů (což je tradiční vymezení estetického prožitku, které můžeme sledovat až k Harmanem neustále kritizovanému Kantovi s jeho pojetím soudu vkusu), jednak z tvrzení o tom, že toto vytržení vede k setkání s reálným předmětem, který leží za povrchem těch smyslových a nevstupuje do žádných vztahů. Klíčovou otázkou pro Harmana však bude konkretizování již dříve zmíněného „dotknutí se reálného objektu bez toho, aniž bychom se ho skutečně dotkli“. Mukařovský i Bullough, o kterých jsem mluvil výše, mohou mluvit o estetickém prožitku a o umění jako uchopování skutečnosti z dosud nepoznané strany, které současně může spouštět nové uspořádání již zažitých zkušeností vnímatele. Harman toto říci nemůže, protože nahlédnutí předmětu z dosud nepoznané strany znamená ho novým způsobem kontextualizovat, vtáhnout ho do nových vztahů. To by ale v jeho systému plodilo pouze další smyslový předmět, protože reálný předmět se od všech vztahů stahuje do pozadí. V čem tedy vlastně spočívá působení vábení? Může být definováno jinak než jako principiální nahlédnutí nemožnosti poznání předmětu v jeho úplnosti? Harman dle mého názoru předpokládá, že ano, protože tvrdí, že každé vábení má svou specifickou povahu, která je tvarována konkrétním reálným předmětem, jenž se ve vábení ukazuje.³⁸ Jak je možné toto ovlivnění bez toho, aby reálný předmět (umělecké dílo) vstoupil do určitých typů vztahů, což by v jeho systému znamenalo, že ve skutečnosti ustoupil do pozadí a nahradil ho jiný smyslový předmět?

37

HARMAN, *Guerrilla Metaphysics*, s. 141.

38

HARMAN, „Response to Shaviro“, s. 303.

Alfred North WHITEHEAD, *Adventures of Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press 1947, s. 324.
 Slov. Alfred North WHITEHEAD, *Dobrodružství idejí*, Praha: Oikoymenth 2000. S českým překladem Zdeňka Bigla se v detailech rozcházejí, proto cituji podle originálu.

V Harmanově díle jsem zatím na tyto otázky nenalezl uspokojivou odpověď. Zdá se tedy, že celá jeho estetika a teorie umění se jednak zakládá na tradičním předpokladu nahlédnutí objektu „očima cizince“, současně však poněkud enigmaticky toto nahlédnutí připisuje vábení daného objektu. Jako by v posledku předpoklad reálného objektu bez vztahů Harmanovi zabraňoval v rozvinutí estetické teorie.

Vrátíme-li se tedy k Whiteheadovi, kterého Harman také pokládá za objektově orientovaného filosofa, uvidíme, že představa objektu, který je uzavřen veškerým vztahům, je mu bytostně cizí. Aktuální událost je v jeho pojetí právě procesem vztahování se k jiným aktuálním událostem a organizace tohoto vztahování do jednotného celku. Nový celek pak obohacuje aktuální svět a vyvolává novou potřebu propojování, zrod nové aktuální události.

Pokud se v Harmanově filosofické koncepci dostává estetické působení v podobě vábení do samotného centra ontologie, nahlédneme podobný rys i u Whiteheada. Jak jsme viděli výše, Whitehead sám tvrdí, že výchozí oblastí jeho imaginativní generalizace byla estetika a že každá filosofie je svou výchozí oblastí zabarvena. Kde můžeme hledat toto zabarvení v jeho filosofii? Celým Whiteheadovým metafyzickým dílem, dle mého názoru, proniká motiv krásy. Krása je ve Whiteheadově pojetí „vzájemné přizpůsobování různých faktorů v události zkušenosti“, které směřuje k jejich harmonizaci.³⁹ Takový proces se odehrává na jakékoli úrovni existence. Týkal by se jak aktuálních událostí konstituujících život člověka, tak aktuálních událostí konstituujících neživé předměty.

Pro Whiteheada je takto pojatá krása současně ontologickým principem. Neharmonizovaná aktuální událost by prostě nenastala, nedosáhla by svého završení a přechodu do stadia „objektivní nesmrtnosti“, tedy fáze, kdy už nenastává, ale funguje jako datum

pro nově nastávající aktuální události a vykazuje vůči nim svou působící příčinnost. O takové aktuální události bychom tedy nemohli říci, že skutečně existuje. „Teleologie Univerza je směřována k vytváření krásy. Jakýkoliv systém věcí, který je v jakkoliv širokém smyslu krásný, je odůvodněný ve své existenci. Může však selhat v jiném smyslu, tím, že tlumí více krásy, než vytváří.“**40**

Krása pojatá ve smyslu harmonizace prehenzí se tak u Whiteheada stává univerzálním principem procesu nastávání. Velká část jeho filosofického systému je věnována analýze různých typů procesů obsažených v nastávání aktuální události. Tyto procesy bychom po zobecnění mohli popsat jako různě komplexní typy selekce a kombinace. Každá aktuální entita některá data svého aktuálního světa (soubor již ustavených aktuálních událostí) buď vylučuje ze svého nastávání, nebo reprodukuje a následně nově propojuje s jinými. Výše uvedený citát však rovněž poukazuje na různé úrovně krásy. Pokud většinu dat, která jsou vzájemně disharmonická, aktuální událost vyloučí, můžeme mluvit pouze o nízkém stupni krásy, vyšší úrovně krásy by se daly podle Whiteheada popsat jako harmonizace disharmonického.

Mohl bych se dále pokusit popisovat vhledy, které Whitehead uvádí v souvislosti s krásou, ale i s uměním (které v jeho interpretaci také přesahuje oblast lidské zkušenosti).**41** Mohl bych zmínit zajímavou úvahu o nevyhnutelnosti a nezbytnosti disharmonie pro rozvinutí komplexnějších typů krásy nebo o specifickém vymezení umění jako pravdivé krásy.**42** K tomu, aby byly tyto pojmy aplikovatelné na pojmy krásy či estetické hodnoty, musel bych je opětně vztáhnout pouze k lidské zkušenosti a sjednotit pasáže, věnované lidskému umění, které jsou roztroušené v celku Whiteheadova filosofického díla. Tento podnik na tomto místě provádět nebudu. Z výše

40

WHITEHEAD, *Adventures of Ideas*, s. 341.

41

V jedné pasáži například tvrdí, že vědomí „je produktem umění v jeho nejnižší formě“. *Ibid*, s. 348.

42

Ibid, s. 344.

Přehlédnutí faktu, že k tomu, aby Whiteheadovy pasáže o umění a estetice skutečně mluvily o estetice a teorii umění z lidské perspektivy, by bylo třeba interpretační rekonstrukce, pravděpodobně způsobilo, že se toho v knize Stevena Shavira *Bez kritérií* o lidském estetickém oceňování a teorii umění dovíme velice málo. Srov. Steven SHAVIRO, *Without Criteria. Kant, Whitehead, Deleuze and Aesthetics*, Cambridge, MA: MIT Press 2009.

WHITEHEAD, *Adventures of Ideas*, s. 348–351.

řečeného vyplývá, že jestliže tedy Harmanova estetika a teorie umění čeká na napsání, Whiteheadova estetika a teorie umění čeká na rekonstrukci.⁴³ V případech, kdy Whitehead skutečně mluví o lidském umění, zdůrazňuje především tři momenty: 1) Jeho umělost a ukončenost (*artificiality, finiteness*) – zde zdůrazňuje především to, že zkušenost s uměleckým dílem je svým vlastním cílem. Tato zkušenost je určitým vytržením z každodenní zkušenosti (s tím by zřejmě souhlasil i Harman), následně se do ní ale jako celek vrací a pozměňuje ji. Umění nám dovoluje zažít konec uprostřed neustále se rozvíjejícího života. 2) Umění umožňuje znovuustavení zkušeností, které jsme sami prožili, představovali si, nebo je slyšeli vyprávět. V tomto ohledu Whitehead zdůrazňuje vazbu umění, rituálu a náboženství. 3) Pro umění je specifická svoboda (*freedom*). Zde Whitehead zdůrazňuje schopnost umění navozovat silné emoční stavy, aniž bychom se sami nalézali v naléhavých situacích.⁴⁴ Všechny tyto momenty by samozřejmě vyžadovaly náležitě rozvedení. Všechny však poukazují k interakcím mezi uměním a ostatními oblastmi lidské zkušenosti. Právě popis těchto interakcí v Harmanově modelu chybí.

Whiteheadova i Harmanova filosofie tedy jistě nemohou být obviněny z korelacionismu, ani jedna toho však (v současné podobě a bez nutného dalšího rozvinutí) o estetice mnoho neříká. Pokud metafyzické koncepce obou autorů směřují k vytvoření pojmových schémat, skrze něž by mělo být možné interpretovat jakýkoliv prvek světa, ve kterém žijeme, měly by být schopné vysvětlit i oblast lidské estetiky a lidské teorie umění. Prozatímní forma Harmanovy estetiky a teorie umění dle mého názoru ústí do paradoxu. V jednom ze svých posledních článků o umění Harman tvrdí: „Protože má umělecké dílo hloubku, která jde za to, s čím se setkává divák, člověk je méně divákem a více spolu-konstituentem [*co-constituent*] daného uměleckého

díla [...].⁴⁵ Otázkou zde samozřejmě bude, jak se můžeme stát spolu-konstituenty uměleckého díla, aniž bychom s ním vstoupili do vztahu. Podle mého názoru to nelze vysvětlit pomocí nepřímé souvislosti skrze vábení, alespoň tak jak je zatím Harmanem definována. Domnívám se tedy, že aby se Harmanova estetika mohla pohnout z místa, musí do jisté míry rehabilitovat a znovu promyslet různé typy relací, případně procesů, které je ustavují. K tomu by Harmanovi jistě mohl pomoci Whitehead. Zůstává otázka, zda by v takovém případě z objektově orientované filosofie něco zbylo, zda by se nerozplynula v Harmanem odsuzované filosofii procesu.